

TARBAGATAY KIRGIZLARI VE KÖKENİ

Olcobay KARATAYEV ¹

ÖZET

Günümüzde Çin Halk Cumhuriyeti'nin Sincan (Sintszyan) Uygur Özerk Bölgesine bağlı mülki idare yönetiminde Tarbagatay adlı yerin varlığı bilinmektedir. 1984 yılında Sincan Uygur Özerk Bölgesi bünyesinde bulunan söz konusu bu yer, Rus kaynaklarında Çuguçak olarak da geçmektedir. “Taerbahan”ı Moğolcadan tercüme edecek olursak “suur” (köstebek) anlamına geldiği görülür. “Taerbahat + ay” suurun, çok bölge ve yer anlamında da çözümlendiği anlaşılır. Bölge 1984 yılı itibariyle Sincan Uygur Özerk Bölgesi idaresi yönetimine dâhil edilir. Tarbagatay adı çok geniş bir alana yayılan ilk adlandırmadır. Bu isim bir dönem Çin, Moğolistan, Kazakistan ve Rusya gibi ülkeleri sınırlayan bölgedeki sıra dağlar olarak da adlandırılır. Taçen bölgesinde, Taçen ve Emin (Önceki adı Dörbölcün) mahalleri yer alır. Adı geçen her iki yerde de Tarbagatay ve Dörbölcün Kırgızları hayat sürer. Bunlar kendilerini “Kırgız”, “Tarbagatay Kırgızları”, “Buda Kırgızları” (Çince– “Fotszyao Kırgız”) olarak adlandırır. Hayat tarzı ve geçim kaynakları Moğollara benzeyen halkın, dini hayatı Budizm'in bir kolu olan Lama inancına dayanır. Bu Kırgızların bir kısmının XVIII. yüzyılda (1703 yılı) Yenisey bölgesinden zorla göçürülen Kırgızlar olduğu düşünülmektedir. Kendilerini etnik olarak Moğol ve Oyrotlara yakın gören Tarbagatay Kırgızları, İli bölgesinde XVII. yüzyılın 40'lı yıllarında Cungar Devletinin Tszirtszyası (Kırgız) otağını (bölge) oluşturmuşlardır.

Anahtar Kelimeler: Tarbagatay Kırgızları, Kalmak Kırgızları, Çin, Cungar, Orgoçor, Hayrahan, Munduz, Sarıbağış, etnik tarih.

¹ Prof. Dr., Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, olcobay.karataev

TARBAGATAI KYRGYZS AND THEIR ORIGINS

ABSTRACT

Today there is a geographical name so-called Tarbagatai within the Shinjang Uyghur Autonomus Raion in China. This name which is geographically included in the Shinjang Uyghur Autonomus Raion is known as Chuguchak in the Russian literature. The term "Taerbahan" means "marmot" in Mongolian. "Taerbahat+ai" means a location with lots of marmots. The region included in the Shinjang Uyghur Autonomus Raion in 1984. Tarbagatai is a widespread geographical name and also called a mountain chain which is placed in the borders of China, Mongolia, Kazakhstan and Russia. Tachen has two districts Tachen and Emin (previously Dorbolzhun) and in the area of these two districts live Tarbagatai and Dorbolzhun Kyrgyzs. They call themselves as "Kyrgyz", "Kyrgyzs of Tarbagatai" and "Budda Kyrgyzs" (Fotszio-in Chinese). Interestingly the Tarbagatai Kyrgyzs who follow Lama Branch of Budda religion never call themselves as "Kalmak Kyrgyzs". Lifestyles similar to Mongols and follow the Lama branch of Buddhism. Some studies also prove that a part of this group was forcible migrated from Enisei region in 1703, (XVIII century). The Tarbagatai Kyrgyzs who see themselves ethnically closer to Mongols and Oirats formed a province of Tsirtsizy within the Zhungar khanate in the 40s of XVII century.

Keywords: Tarbagatai Kyrgyzs, Kytai, Zhungariya, Kalmak-Kyrgyzs, Orgochor, Khayrakkhan, munduz, sary bagysh, ethnic history, kalmak-kyrgyzs

Karatayev, Olcobay. "Tarbagatay Kırgızları ve Kökeni". *Siberian Studies (SAD)* 1.3 (2013): 1-16.

Karatayev, O. (2013). Tarbagatay Kırgızları ve Kökeni. *Siberian Studies (SAD)*, 1 (3), s.1-16.

ТАРБАГАТАЙСКИЕ КЫРГЫЗЫ И ИХ ПРОИСХОЖДЕНИЕ

Так сложилось исторически, ареал распространения кыргызов охватывает огромную территорию. Название «кыргыз» в виде этнонимов, топонимов встречается на Северо-Востоке Китая (провинция Хэйлунцзянь), в Якутии, Монголии, Южной Сибири, Красноярском крае, Казахстане, Афганистане, Таджикистане, Узбекистане, Астраханской области, Крыму, Молдавии и т.д. Эти факты отражают динамику миграции кыргызских племён в просторах Евразии. Одна из этнических групп кыргызов, проживающих на территории современной Китайской Народной Республики, называется «тарбагатайскими кыргызами». Они известны ещё другими названиями: эмель-гольские калмак-кыргызы, эминские кыргызы, монгол-кыргызы. Это своеобразная этнографическая группа кыргызов, исповедуют буддизм-ламаизм с некоторыми элементами ислама. Предположительно, 1860-г. тарбагатайские кыргызы под влиянием монгольских лам приняли ламаизм. По мнению большинства учёных, тарбагатайские кыргызы являются потомками енисейских кыргызов, переселённых ойрот-калмыками в долину реки Эмель. Но в составе кыргызов Тарбагатая преобладают этнические компоненты тяньшанских кыргызов. В ежедневном лексике чувствуется сильное влияние в живущих соседстве казахов.

Ключевые слова: тарбагатайские кыргызы, калмак-кыргызы, Китай, Жунгария, калмыки, Оргочор, Хайрахан, мундуз, сары багыши, этническая история.

Günümüzdeki Çin Halk Cumhuriyetinde Sincan Uygur Özerk Bölgesinde Tarbagatay adında bir yer bulunmaktadır. 1984 yılında Uygur Özerk Bölgesine bağlanan bu yerin adı Rus tarihi kaynaklarında Çuguçak olarak geçmektedir. Tarbagatay adı 1764 yılına dayanmaktadır. Bu bölge uzunca bir süre Çin imparatorluğunun sınır özerk bölgesi olarak yönetilmiştir. 1916'dan önceki yönetimlerde Taçendao bölgesel yönetim birliği olarak kurulmuştur. Taçendao (Taçen-Taerbahetay Çen) Tarbagatay Şehri adının kısaltılmış şeklidir. Moğolcada Taerbahan köstebek manasına gelmektedir. Taerbahat+ay köstebeği bol yer manasına gelmektedir. Bu yönetim birliğinde Taçen, Usu, Şavan kasabaları bulunmaktadır. 1929 yılında Taöendao-Taçen adıyla yeniden kurulmuştur. 1950 yılında Taçen kendince bir bölge olmasına rağmen 1970 yılında eyalet seviyesine çıkarılmış, 1984 yılında Sincan Uygur Otonom bölgesi içinde yerini almıştır.

Tarbagatay adı oldukça geniş bir alana yayılan özel bir isimdir. Bu isimle Çin, Rusya, Moğolistan, Kazakistan ülkelerinin sınırlarına kadar uzanan sıradağlar bulunmaktadır. Bu sıradağların Güney-Doğu tarafı Hangay'a (Moğolistan) bakmaktadır. İlmi kaynaklarda bu geniş bölge genel olarak Altay adıyla bilinmektedir.

Coğrafi olarak Taçen Kasabası Tarbagatay sıradağlarının yamacında yer alır ve Kuzey Batı tarafında Kazakistan'la sınırdadır. Taçen yakınlarında Taçen ve Emin (eski adı Dörbölcün) kasabaları yer almaktadır. Tam da bu iki kasabanın yerleşkelerinde Tarbagatay ve Dörbölcün Kırgızları yaşamaktadır. Onların kendilerini "Kırgız", "Tarbagatay Kırgızları", "Budda Kırgızları" diye adlandırırılar. Önceleri Emin Kazakları bu topluluğu Moğol Kırgız, Kalmuk Kırgızlar diye adlandırsa da komşuları olan Moğollar onları "Hamin Kırgız" ve "Kazak Kırgız" diye adlandırmaktadır. Rus kaynaklarına göre bu Kırgızlar "Emel-Gül", "Kalmuk Kırgızları", "Emin Kırgızları" olarak belirtilmektedir. Ancak, dini yönden Budizme inanan Tarbagatay Kırgızları kendilerini Kalmuk Kırgızları olarak kabul etmemektedirler.

Taçen kasabasındaki Tarbagatay Kırgızlarının sayısı toplam 1879 kişidir. Bunların 944'ü erkek, 926'sı kadından oluşmaktadır. Taçen şehrinde 757 erkek ve 741 kadın 1498 Kırgız yaşamaktadır. Emin kasabasında ise 151 erkek, 151 kadın toplam 302 kişi yaşamaktadır. Usu(Şi) kasabasında 7, Şavan'da 12, Toli'de 13, Yümin'de 8, Hoboksar Moğol Özerk Bölgesinde 19 Kırgız yaşamaktadır. Tarbagatay Kırgızlarının verdiği bilgilere göre Taaçen Kırgızlarının toplam sayısı 3000 kişiyi aşmaktadır. Taçen şehrinde 1700, Aakçı köyünde 3, Karaçilik'te 20 aile, Yaksu'da 100 kişi, Çupargaş'ta 100, Uzunagaş'ta 70-80 kişi ve Poidak köyünde 100-200 Kırgız bulunmaktadır. Emin bölgesinin Orgoçor (Orhosyar)ve Lamaco(

Kırgız Kürö) köylerinde 200-300 Tarbagatay Kırgız'ı yaşamaktadır (Çertikov 2005: 295).

Tarbagatay Kırgızlarının yaşadıkları bölgenin iklimi kışları soğuk ve yağışlı, yazları da sıcak ve kuraktır. Bölgede yetişen ot ve ağaçlar kara iklimine göredir. Ünlü Tarihçi-Etnograf S.M. Abramzo'nun elde ettiği verilere göre 1950-1960 yıllarında Kalmuk Kırgızlarının sayısı 1000'den fazladır. Bu sayı Munduz, Sarı Bağış, Baarin, Tuva (Kök Monçok), Hanzu ve Kazaklardan oluşmaktadır. Kalmuk Kırgızlarının yaşam tarzları Moğollara benzemektedir. Ancak dini özellikleri Budizmin lama kolu özelliklerini taşımaktadır (Abramzon 1990: 40). Tamamen Kırgız köyü olan Orgoçor ve Lomaco'nun (Kırgız Küre) merkezi, Emin'den 60-70 km doğuda yer almaktadır. Emel ırmağı yerleşim bölgesini tam ortadan bölmektedir. Bu kasabada Kırgızların kutsal kabul ettikleri Kızıltag-Hayrahan adında bir dağ bulunmaktadır. İlk ve Ortaçağ'da Kırgızların kutsal saydığı Hayrakan adını verdiği dağ ismine Hakasya'da, Tuva'da ve Moğolistan'ın batı bölgelerinde de rastlanmaktadır. Bu bilgilere ulaşan kaynaklarda Sayan-Altay Kırgızlarınca bilinen ve vaktinde toplum saygısına mazhar dağların olduğu bildirilmektedir. Eski yazılı kaynaklara dayanarak Kırgız (Türk) kağanları dağlara saygılarını gösterdikleri ayin merasimlerini baş şamanın gözetiminde yapmaktadırlar. Saygı sunum sürecinde sadece erkekler hak sahibidirler.

Tarbagatay Kırgızları hakkındaki araştırmalar oldukça azdır. Çinli bilim insanlarından Hu Çjenhua, Yoy Cuye Bin ve U Can Cun 1950 yılında Tarbagatay Kırgızları ve onların yaşam tarzları, dini inanışları, yemek kültürleri ile ilgili bir kitap yazmışlardır. O zaman Kırgızların ata olan ilgisi ve atların kutsal sayıldıkları belgelenmiştir. S. M. Abramzond'un belirttiğine göre Tarbagatay Kırgızlarının kelime hazinesinde Kazak dilinin ağırlığı tespit edilmiş, bazı sözlerin ve söz dizimlerinin kurulumunda Kırgızca kelimeler kullanılmıştır (Abramzon 1990: 40). İhtiyarlar ve Lamalar Moğol dilini iyi bilmektedirler. Yerel kaynakların verdiği bilgilere göre Kırgızlar bu yerleşim birimine 300 yıl önce gelip yerleşmişlerdir. Yazara göre bu Kırgızların bir kısmı Yenisey'den zorla göç ettirilen Kırgızlardır.

Evde Buda dinine inancın olduğu görülmektedir (Azattık Unalgısının Fondu).

Sincan'ın Tarbagatay Dörbölcün (Moğ. Dörböljin-Dört metre yer), Orhoşor (Orgoçor) adlı bölgesinde yaşayan 1640 Kırgız hakkında bilgiler mevcuttur. Onlar Tanrı Dağının doğusunda yaşayıp daha sonra bu bölgeye gelmişlerdir. Kalmuklar o zamandan Kırgızları asimile etmeye başlamışlardır. Şimdi Dörbölcündeki Kırgızların büyük çoğunluğu Orhoşor'dan güneydeki Çüyçök şehri çevresindeki "Alga", "Kız Beyit", "İki Su" köylerinde yaşamaktadırlar. Son edinilen bilgilere dayanarak oradaki Kırgızların genel sayısı 2000 kişidir. Bu Kırgızların boyları Sarı Bağış, Baarın, Munduz, Ak Nayman, Sartlardan oluşmaktadır. Son sayımlara göre bu Kırgızların sayıları da 3000'den fazladır.

Hakas etnografi M. A. Çertikov Tarbagatay'da ilmi araştırmalarda bulunduğu ona, Kудayberdi Kike oğlunun yerleşik Kırgızlar ve onların kökeni hakkında Kazak dilinde Arapça harflerle yazılmış şeceresi gösterilmiştir. Kудayberdi Kike oğlunun kökeninin Tarbagatay Kırgızı olduğu, Müslüman olduğu hatırlatılmıştır. İslam dininin tesiri görülen (Kırgızları Hz. Nuh'a dayandırmaktadır) şecere kitapçığında Kırgızlar Yenisey'de, Hangay'da ve Tanrı dağlarında yaşamaktadır. 17-18. yüzyılda Yenisey'de yaşayıp daha sonra Sincan ve Heyluncan'a geldikleri bildirilmektedir. Şecerede Tarbagatay Kırgızlarının Tanrı Dağı Kırgızlarının bir bölümü olduğu yazmaktadır. M. A. Çertikov Kırgız-Kürö'ye (Lamaco) ve Emin'e gidip Kırgızların temsilcileriyle buluştuğunda onlar Kırgızların buraya 400 yıl önce geldiklerini bildirmişlerdir (Çertikov 2005:5). Elbette

kaynaklardan edinilen bilgilerin tutarsız ve belli bir düzene bağlı olmadan anlatıldığı yazılmaktadır.

Tarbagatay Kırgızlarından bir grup (Azattık Unalgısının Fondu)

Etnograf M.Çertıkov Kudayberdi Kike Oğlundan “Dağda kayın var mı Kırgız’ın balta vurmadığı, Yer darılmaz Kırgız kanı dökülme” gibi dizelerini aktarmıştır. Bu tarihi mısraların aynı zamanda Tanrı Dağı Kırgızlarında ve Hakaslarda da söylendiği bilinmektedir. Özlü söze dönen bu dizeler etnik yaşamışlığın hiçbir şekilde kargaşa oluşturmadığını göstermektedir.

Tarbagatay Kırgızları kendilerini Kalmuklara ve Moğollara etnik, siyasi, sosyal yönden yakın görmektedir. Onların anlayışında Kırgızlar On Sülale Cungarların bir sülalesidir. On sülale Cungar Birliği’nin sekizi Kara Kalmuklar ve Oyratlar, bir sülalesi Hebeylik Çoharlar ve Moğollar, onuncu sülalesi ise Kırgızdarbizlar diye anlatılmaktadır. Silsileye göre onuncu sülalenin yerini almak için Çin İmparatoruna üç Kırgız gitmiştir. Bir Kırgız iç karışıklıkta ölmüş, ikincisi Çin mezarına diri diri gömülmüş, sağ kalan üçüncü Kırgız Bağdihandan Cungar Birliğine gitmek için izin almıştır. Bu şecere tarihi sonuçları doğrulamamaktadır. Bunun nedeni olarak, Cungar Hanlığı’nın Çin İmparatorunun hâkimiyetine girmemiş olması gösterilebilir. Tam aksine Cungar Hanlığı Çin İmparatorunun en

baş düşmanlarından biri olmuştur. Cungar Moğol-Kalmuk dilinde "Zungar" ; "Zun"- "Sol", "Gar"- "Kol", "Solkol", "Sol kanat" manasına gelmektedir. Şecere son zamanlarda farklı bir karışıklığa yol açmaktadır. Başka bir görüşe göre ise Kırgızlar 14. Yüzyılda yurt değiştirip Yenisey'den Mayle, Çayar dağlarına gelmişlerdir. 20 yıl orada kaldıktan sonra Orgoçor'a gelmişlerdir. Cungarlarla (Kalmuk) savaşı başladıktan sonra Haylunşyan, Nenzyan, Kızılsu, Orgoçor taraflarında kalmışlardır. Başka şecerecilerin bilgileri ışığında dört yüz Kırgız aile Alatau'dan bu yerleşim birimine göç edip gelmişlerdir. Tarbagatay Kırgızlarının Altay bölgesinde yaşadıkları konusunda kaynaklarında ortak malumatlar bulunmamaktadır (Çertikov 2005: 11). Dolonların ve Sarı Uygurların tarihi anlatımlarında eski göçmen kültürlerini devam ettirdikleri görülmektedir. Bu da Kırgızların Orta Yenisey'den şimdiki Tuva'nın Batı Moğolistan, Tarbagatay bölgelerine Ebaktan önce geldiklerini göstermektedir.

1962 yılına kadar Tarbagatay Kırgızları, Emin kasabasının Dalıgın-Döbön, Orgoçor, Lamacor (Kırgız-Küröö) köylerinde yaşamışlardır. Lamoca'da bugünde Kırgızların ibadet ettiği buda heykeli bulunmaktadır. Bundan dolayı bu köyün adı Kırgız-Küröö ve Kırgızlarca bilinen buda heykeli manasını vermektedir. Yaşayanlarının verdiği bilgilere bakıldığında Orgoco ve Lamaco (Kırgız-Küröö) köyleri Tabagatay Kırgızlarının yayıldığı yerler veya onların tarihi mekânıdır. 1962 yılı Kırgızların büyük bölümü Taçen şehrine SSCB göç eden Rusların (eski Hristiyanların) yaşadığı yerlere gelip yerleşmişlerdir. Bu Kırgızların asıl dilleri Kazaklaşmıştır. Yaklaşık kırk ailenin müslüman olduğu düşünülmektedir. Şecerecilerin bildirdiğine göre Kırgızlar Buda dinine 1860 yılında girmeye başlamışlardır. Buda (Lama) dinine davet için keşişlere özellikle 3 boz ev kurulmuştur. Bir boz ev yaşam için ikincisi ibadet için üçüncüsü Lama keşişleri içindir. Buraya beş Lama keşişinin geldiği bildirilmektedir. Onun dışında Tarbagatay Kırgızlarında iki Buda okulu sürekli eğitim vermekteydi. Son zamanlarda bu Kırgızların da İslam dinine girdikleriyle ilgili bilgiler bulunmaktadır. Müslüman Kırgızlar ile Buda inanışını benimseyen Kırgızlar arasında kız alıp verme, nikâh olduğu görülmektedir. Sayıca fazla olan ve İslam'ı benimseyen Sünni kazakların tesirinde kalmışlardır. Cungar hanlığı içinde sayılan "Kırgız Otağı" ve Kırgızların durumu hakkında bazı araştırmalar olduğu bilinmektedir (Beşenaliyev 1968: 1-21). Yukarıda Tarbagatay Kırgızlarının Kızıl Too – Kayrahan dağını kutsadıklarını anımsatmıştık. Zirvesinde karı eksik olmayan bu dağa yakın yerlerde Kırgızlar türlü şiirler yazarak dağa bağlılıklarını bildirirler. Yerel ruhları tövbe, tövbe diye içkiyle besleyip yardım dileyip göğe doğru el açarak Allah bizi korusun diye yalvarırlar. Ocakta yanan ateşi yemeye başlamadan önce beslerler. Konulan

içkiyi sağ eliyle ön tarafa doğru şarkı söyleyerek içerler (Çertikov 2005: 12-13)². Bu etnoğrafik olay merkezi asyanın güney Sibiryaya halklarında, Tuvalarda, Hakas ve Altaylarda halen devam etmektedir (Butaneyev 1990: 89). Tarbagatay Kırgızlarında kutsal ata ibadet merasimi vardır. Sürüden en güçlü atı seçip boynuna çelenk takıp ya da kulağına damga yapıp bu ata kutsal at demektedirler. Böyle bir ata binilmesi çalıştırılması, alınması, satılması ve öldürülmesi kesinlikle yasaktır. Kutsal at öldüğünde ise göğe gömme merasimi yapıp, yükseklerle bırakılarak vahşi hayvanlara ve kuşlara yem edilmektedir. Bu töre Yenisey Kırgızlarının bir kısmında ve Sarı Uygurlarda da vardır. Onlar da kutsal hayvanlar arasında koyun ya da atın iyisi seçilerek alınır. Koyun şamanın önünde Tanrıya kurban edilir. Kurban, Tanrının hoşlandığı kızıl renkli kumaşlarla süslenir. Bu kurbanın kutsal olduğu ve dört bir yanı kötülüklerden koruduğuna inanılır. Kutsal sayılan ata kirli terlik örtülmesi, kesilmiş hayvan eti yüklenmesi ve bazı kadınların binmesi yasaktır (Malov 1912: 67-72). Bu paraleller iki etnografik topluluğun kökeninin bir olduğunu gösterebilir. Tarbagatay Kırgızları vefat edenlerini ağaç tabuta koyup gömerler bu tören Altaylarda da görülmektedir. Mezar tepelerinin üstüne ağaçtan kümbetler yapma geleneğinin Issık Kөл taraflarında görüldüğü Geograf- Dağcı V.İ.Ratsek tarafından da bildirilmektedir. 1954 yılında coğrafyacı A. V. Stanişevski Doğu Türkistan'ın kuzey tarafındaki büyük dağlarda buna benzer yapıların olduğunu belirtmiş ve çektiği resimleri etnograf L.P. Potapov'a vermiştir. Bu gerçekler Sayan-Altay bölgesiyle etno genetik benzerlikleri hatırlatmaktadır (Abramzon :66). M. Çertikov'un verdiği bilgilere bakılırsa bu şekilde yapılan mezarları bugünkü Hakasya'da görmek mümkündür. Tarbagatay Kırgızları komşu Müslümanlarla beraber Kurban ve Ramazan bayramlarını kutlarlar. Kışın Kalmukların Tsagan bayramını, 16 Nisan'da Çinlilerin (Hanzu) Gün – Ay bayramını da kutlarlar.

Tarbagatay Kırgızlarında kız alıp vermedeki endogamik törenler halen kendi içinde yapılmaktadır. Aile içi evlilikler kesinlikle yasaktır. Giydikleri giyimler zamanın talebini karşılamaktadır. Tarbagatay Kırgızlarının dış giyimleri Oyratlar'dan farklıdır. Evlilik merasimleri, hazırlıklar ve akrabalarla istişare Tanrı Dağı Kırgızlarıyla benzerlik göstermektedir. Bu etnografik topluluğun içerisinde yaşayan araştırmacılar yemek kültüründe, onu hazırlama evrelerinde yemeği sunmada Kazakların görünür tesirini ifade etmektedirler. Kurulan sofrada ekmek ve unlu yiyecekler dizildikten sonra et getirilir, ama onu sade yerler. Sofraya sebze ve meyveler bolca konur. Alkollü içecekler masaya bolca konulur. Daha sonra Kazak ve Kırgız şarkıları söylemeye başlarlar (Çertikov, 2005: 18). Yaşadıkları evleri komşu halklardan farklı değildir. Köylerinde koyun ve ata önem verdikleri görülmektedir. Kırgızların kendi söylediklerine bakılırsa komşu halklara nazaran

² Çertikov M.A. Tarbagatayskiye Kırgızı. 2005, s.12-13.

daha iyi şartlarda yaşamaktadırlar. Yemek yemek için özel masaları bulunmakta buna da "Sere" demektedirler. Yenisey Kırgızlarında sere kurban kesilen dört ayaklı yerden yüksek özel hazırlanmış seke halindedir. Tanrı Dağı Kırgızları içinse dada "sere", (sörü) bahar ve yaz aylarında yemek yemek için, dinlenmek ve uyumak amacıyla ağaçtan yapılır. Bunun dışında Tacikçe versiyonu "çarpaya" (Çorpo) da kullanılmaktadır. Çar (Dört) poya (ayak) manasına gelmektedir.

Tarbagatay Kırgızları

Tarbagataydaki Kırgız Kültür merkezinin Açılışı (Azattık Unalgısının Fondu)

Hakas halk bilimci M.Çertikov'un Tarbagatay Kırgızlarının kökenini oluşturan unsurlar üzerine düşünceleriyle, S.M.Abramzon ve Kırgız araştırmacı M.Turduyeva'nın yazdıkları örtüşmektedir. Bu unsurlar Mondus, Sarbagız, Baarın, Sarttar, Moyman, Kıtay, Kerey, Kalmak, Çotay, Eersin'dir. (Boy adları Kazakça yazılmıştır.) Kikeoğlu Kudayberge'nin şeceresinde Çotaylar hakkında bilgi bulunmamaktadır. Fakat şecereci Karakalpaklar hakkında bilgi vermektedir. Şecerelerde Kerey boyunun kazaklardan Çotayların Karakalpaklardan geldiği bildirilmektedir. Aynı şecereci Tarbagatay Kırgızlarında Kalmuk diye bir boyun

olmadığını sadece bir grubun olduğunu, onların da Baarınlar ile Kalmukların karışmasından oluştuğunu yazmıştır. Çünkü Kırgızları komşu yaşayan Kazaklar Kalmaklar diye adlandırmaktadır. Fakat Kırgızlarda bu boyun adı yok olmamıştır diye yazılmıştır. Bilgi veren seçercenin İslam dinini benimseyen biri olduğunu hatırlatmak gerekir. Tarbagatay Kırgızlarının nüfusu çok olan boyları Munduz ve Sarıbakışlardır.

Tarbagatay Kırgızlarının boy sistemleriyle Tanrı Dağı Kırgızlarının boy sistemleri tamamen örtüşmektedir. Çotay, Karakalpak, Evsin vb. boylara Yenisey Kırgızlarının etnik birleşimleri gibi bakılmalıdır. Bugünkü Hakasların birleşiminde Çoodu (Kaçın Hakaslar) etnonimi ile Çotay boyunun paralelliği gözden kaçmamalıdır. Tuva etnonimi bu boydan Tuva bölgesi ile direkt ilişkilidir denilebilir. Bu Eersin etnoniminin Tuvanın Erzin bölgesiyle ilişkisini göz ardı etmemek gerekir. Bugün Tuvanın Erzin bölgesinde Erzinli Kırgızlar adlı Tuvaların içinde bir boy bulunmaktadır (Serdobov 1971:53-58). Erzin Kırgızları yerleşik halkın büyük bölümünü oluşturmaktadır. Gerçekte Erzin Kırgız boyunun başka Tuvalardan bazı etnografik farklarının olduğunu ispatlayan kaynaklar bulunmaktadır. Erzinler'in 16-18 yy. da şimdiki Tuva bölgesine yerleşen Yenisey Kırgızlarının boyu olduğu düşünülmektedir. Onların bir bölümü 1703 yılında ve sonraki dönemlerde Cungarya bölgesine göç ettirilmiştir.

Sartlar sülalesi Adigine topluluğundaki Sartlar boyunun adıyla örtüşmektedir. Belki de bu soy zamanında Adigine topluluğundan bölünüp çıkmıştır. Bugünkü Hakas ve Tuvalarda sat denen boyların (Hakasca- Sööktör) paralelliği bulunmaktadır. “Kereyt”- Tanrı Dağı Kırgızlarında, Hakaslarda “Hereeyt” formalarında görülmektedir. Orta yüzyılda Kereytlere hangi dilde konuştukları (Tükçe- Moğolca) araştırılmamıştır (Asankanov 2010: 105-106). Ancak bu etnonim Kırgız, Hakaslardan başka Kıpçak dilli halklarda (Kazak, Karakalpak, Nogay, Başgır vb) boy adları gibi görünmektedir. Paraleller orta yüzyıldaki Kereyt etnik topluluklarının grubuna girdiğini göstermektedir. Bu bile Kalmuk kavmi Kırgızların bir kısım boylarının (Bağış, Sarıbağış, Basız, Buğu, Solto vb.) birleşiminden oluşmaktadır. Bu Hakaslar'ın (Kızıl Hakaslar) “Halmak” şeklinde olduğu hatırlatılmaktadır. Munduz, Nayman boylarının Altay'daki “Mundus”, “Mayman” boyları olduğu düşünülmektedir (Karatajev, 2003: 145). Mesela Tarbagatay Kırgızlarının içindeki Nayman (ak Nayman), Çin, Sarıbağış, Sartlar, Baarın boylarının paralelliği bugünkü Tanrı Dağı Kırgızlarının büyük boy adlandırmaları gibi bellidir. 1640 yılında Cungar hanlığı, kurulduğunu ilan edip, Halha Moğoldan-İrtişe ondan sonra Balkaş'a Taşkent-Sayram-Türkistan ve Volga'ya kadar güçlü bir devlet kurmuştur. Cungar (Kalmuk) hâkimiyetinin asıl kuvvetini özellikle Kazaklar ve Kırgızlar kabul etmişlerdir. “Kazak kayın sağanda, Kırgız ısar, kölpökö kaçkanda” (Gissar, Kulyap) bu sözler basit tarihi devir olmadığını gösterir.

Tarbagatay Kırgızlarının içindeki Sarıbağış, Çin, Baarın boylarının vekillerinin Kalmukların Kırgızlara yaptığı saldırıda esir edilerek götürülmüş olabileceği mümkündür.

Cungar Hanlığının içinde "Kırgız Otağının" yeri tarihi bilgilerde Emel-Gül Irmağına yakın bölgelerde bulunmakta idi. Bu gerçek Tarbagatay Kırgızlarının kalıplaşmasına 18. yy. (1703) Cungarya'ya Güney Sibirya'dan zorla göç ettirilen Yenisey Kırgızlarının da katıldıkları anlaşılmaktadır. Tarbagatay Kırgızları kendilerinin boy ve devletçiliğini Cungar hanlığı ile ilişkilendirmiştir. Yukarıda bu Kırgızların kendilerini Cungarların 10. Boyu diye adlandırdıklarını belirtmiştik. Cungar Hanlığı devlet yönetim sisteminde 24 bölüme ve yönetim birliklerine bölünmüştür. Bu devlet yönetim sisteminin iki otağı Oyratlar dışından (Kırgız veya Telengit) oluşmaktaydı. Yenisey'den göç ettirilen Kırgızlar Cungar hâkimiyetine girip hanın ordusuna asker vermişlerdir. Kırgızlar Cungar Hanının özel ordusunda görevlerini yerine getirmişlerdir. (Butanayev 2002: 119). Cungaryadaki Kırgız otağının (18.yy ortaları) dört bin çadırdan oluşan bir otağ olduğu ve bir kaymakam tarafından yönetildiği bilinmektedir. Bazı araştırmacılar Cungar hanına itaat eden Yenisey Kırgızlarının Batı Kırgızlarına karşı Kalmukların tarafında yer alıp savaştığını bildirmektedirler. Mesela Rus kaynaklarının düşünman oldukları Yenisey Kırgızları hakkında verdikleri bilgilerde: "1703 yılında İrtiş'in diğer tarafındaki Kokor Gölünün etrafında Kırgız-Burutlar kaymakam Kulegenov'un halkına saldırıp onu dağıttı" bilgileri yer almaktadır. Meşhur Sibirya tarihçisi S.V. Bahruşin Rus kaynaklarına dayanarak "Çulumda kendilerini Kalmuk-Kırgız diye tanıtan iki kişinin Rus hizmetçilerini esir aldığını" yazmaktadır (Bahruşin 1955: 224). Aslında Tanrıdağı Kırgızlarını Çinliler ve Kalmukların "Burut" diye adlandırdıkları bilinmektedir. Bazı kaynaklar, Kırgız halkını başka başka adlar türeterek bölmektedirler. (Burutlar, Kırgız-Burutlar, Kalmuk-Kırgızlar gibi) Rus kaynaklarında Kalmukların hâkim oldukları devleti bölmek için Kalmukları Cungar-Kalmuk adıyla andıkları yönünde bilgiler verilmektedir.

Tarbagatay Kırgızlarının verdiği bilgiler tarihi kaynaklardaki gerçeklerle örtüşmektedir. Onlar şimdi yaşadıkları yere İli Irmağının kıyılarından göçüp geldiklerinin belirtmektedirler (bu bölgeyi Alatoo diye andıkları bilinmektedir). Gerçekten de İli Irmağının kenarında Kulca (İnin) şehri vardır. Kulca etrafında Cungaryadaki "Kırgız Otağı" halen hatırlanmaktadır. Mançur generali Tselen Tsinin imparatoru Tyanlung'a verdiği bilgilerde: "24 Mart 1756'da Mançur askerleri Cırgalan ve Bolobuegesu dağ silsilelerini aşarak Kulca'ya girdiklerinde Tsin askerlerine ayaklanma çıkaranların sayılarının sekiz binden fazla olduğunu ve başlarında Tsirtsız (Kırgız) otağının başkanı Kurban-Koco olduğunu göstermiştir. (Yenisey Kırgızlarında Kaşka unvanı Çin'in Tsin devrinde kullanılan dilde "hoca" manasına gelmektedir.) İsyen bastırılırken, Kurban-Kaşka yakınlarıyla beraber

yakalanmıştır. Tsin imparatorunun emriyle Kurban-Kaşka'nın kardeşi ve ailesi ölüm cezasına çarptırılarak mallarına el konulmuştur. Kırgız Kurban-Kaşkadan sonra Elot Otağının (Kalmuklar) kumandanları Heerday, Nelkohu, Balay, Ulemutsi, Dala-Tsunbu, Abagesi, Kuşi, Keisim ve diğer bazı önde gelenler de ölüm cezasına çarptırılmışlardır (Çertikov 2005: 29). Cungar Hanlığının "Kırgız Otağı" başkanı Kurban-Kaşkanın Rus imparatoruna Oyrat (Kalmuk) dilinde yazdığı mektup ve tercümesi ilim camiasınca bilinmektedir. O devirdeki İlililer ve Tarbagatay Kırgızları baş veren kıtlıktan korunmak için Ruslardan yardım istemişlerdir. Rus yönetiminden kabul gören Kırgızlar Orta Yenisey'e tekrar göç etme kararı almışlardır.

Tarbagatay'da Kırgızların Yaptığı Kümbetler

Tarihi kaynaklara göre Cungarya'daki Kırgız Otağı İli Irmağı havzasında Kulca şehrine yerleşmiştir. Bazı araştırmacılara göre Kulca'nın durumundan sonra Kırgızların bir bölümü ilk memleketleri Yenisey taraflarına (şimdiki Hakas-Minusa, Tuva) yönelmişlerdir. Onların büyük bölümü Tsin askerleri ve Kazak orduları tarafından öldürülüp az bir kısmı Yenisey yakınlarna kadar gelebilmişlerdir. Yalnızca göç etmeyen kısmı Emel Irmağı kenarında kalmıştır. Onlar günümüzdeki Tarbagatay Kırgızlarının ataları olduğu tezini güçlendirmektedir.

Diğer taraftan İslam'ı kabul eden Tanrı Dağı Kırgızlarının hakkında 1756 yılında Kırgız Otağıyla İmparator Tyanlunun gözetiminde Hayluntyang'a göç ettirilip çoğaldıkları yönünde bilgiler verilmektedir. Fuyuy Kırgızlarının tarihi hakkında ise şu bilgiler verilmektedir. "...Hayluntzyan Kırgızları Sincan'da bulunmaktadırlar. Mançur (Çin)askerleri buraya girince Altay tarafındaki "Cüz Iyık Unkur" deniler yere kaçmışlardır. Cungarlarla Mançurların(Çin) arasındaki üçüncü savaşta (1755-1759) Cungar Hanı Davatsi ile çok sayıdaki Kırgız askerlerinin Çinlilere esir düştüğü haberi gelmiştir. Bu olaydan 49 gün sonra imparator Tyanlun'dan bir mektup gelmiş erkekleri esir düşenlerin Solonlarla (etnik bir topluluk) beraber toplanıp gelmeleri emir edilmiştir. Böylece bu Kırgızlar Heyluntyan'a gelerek ailelerine kavuşmuşlardır". Bu bilgiler Çince kaynaklardan alınmıştır (Ma Vey Sun 1997: 13).

SONUÇ

Maalesef, Tarbagatay Kırgızlarının ortaya çıkması, kökeni, değişimi konusu olduğu gibi kalmaktadır. "On sülale Cungarlardan biriyiz" sözü Cungarya'nın Çin İmparatorluğuna girinceye kadarki Oyrat dönemine dayanıyor olabilir. Gerçekte Tarbagatay Kırgızları eski Oyrat Devletini (15-17.yy) oluşturan unsurlardan biri olarak kabul edilmektedir. Bu devleti oluşturan dört boydan biri Erot, Torgout, Çorosların dışında birde Kırgızlardır (Oyratça Kergut). Devletin başkanı Munke Temur (Güylüçü Kaşka) kökeninin Kırgız olduğu bellidir. Bu devletin ahalisinin "Tatar"(Çince Dadan) olduğu ilim çevrelerince bilinmektedir. Bazı araştırmacılar Tarbagatay Kırgızlarını ayrı bir etnik topluluk gibi görmektedirler. Bunun sebebi Kırgızların kendilerini Cungarların siyasi ve etnik birliğinde görmesi ve sözlü tarihlerinin bunu doğrulamasıdır. Belki de Tarbagatay Kırgızlarının sözlü tarihinin etkisi 1399 yılında kurulan Oyrat (Derben Oyrat) Siyasi Birliğindeki hâkimiyetlerinden kaynaklanmaktadır. Bu ortaya atılan düşüncenin ilmî olarak araştırılması faydalı olacaktır.

Moğolların Yuan Hanedanlığı yıkıldıktan sonra Yenisey Kırgızlarıyla Moğol dilli soyların arasındaki siyasi ilişkiler oldukça artmıştır. Bununla beraber, Tarbagatay Kırgızlarının etnik olarak gelişimine Tanrı Dağı Kırgızlarının da katılmış olması bu etnografik topluluğun millet olarak anılmasına sebep olmuştur. Kırgızlarla Moğol dilli halkların direkt etnik-kültürel ilişkileri 11.yy'dan başlayıp Cungar Hanlığının yıkılmasına kadar devam etmiştir. Tarbagatay Kırgızlarının her yönüyle araştırılması için Rus, Çin Mançur devrindeki arşivlere, özellikle Linfanyun (Mançurların Moğolistan, Cungarya, Doğu Türkistan, Tibet arşiv bölümü) arşivine başvurmak gerekmektedir. Eğer Yenisey Kırgızlarının ve Telengitlerin Cungaryada yaşadığı devirler hakkında tarihi belge ve bilgilere ulaşırsa Tarbagatay Kırgızlarının kökenleri daha net açıklanabilir.

KAYNAKÇA

- Çertikov M.A. Tarbagatayskiye Kırgızı. 2005. www. Kyrgyz.ru.page=297.
- Abramzon C. M. Kırgizi i ih etnogenetiçeskiy i İstoriko-Kulturnıye svyazi.- Firunze, "İlim". 1990. -345 s.
- Turduyeva A. Kitaydağı Kırgızdardın Sotsialdık Abalı (1950-1990-cc),- Bişkek, 1999. -145 s.
- Beyşenalıyev T. O. Kırgizi i Cungarskoe hanstva (17-18. vv) Avtoref.kand.diss.-L.:1968,-21s.
- Butanayev V. Y. Etniçeskaya İstoriya Hakasov 17-18.vv //Materyal k serii "Narodı Sovyetskaya Soyuza".-M., 1990.-146 s.
- Malov S. E. Ostatki şamanizma U Joltıh Uygurov//Jivaya starina SPb, Vıp.I.1912.-S.62-72.
- Asankanov Abılabek, Kırgızı Tsintzana (KNR).-Bişkek.2010,- 492 s.
- Serdobov N. A. O Nekotorih voprosah etniçeskoy istorii narodov yujni sibiri//SE.1971.-№ 4. -S.53-58.
- Karatayev O. K. Kırgız Etnonimder Sözdüğü. Bişkek. KTMU. 2003.-256 s.
- Karatayev O. K. Kırgızdardın Etnomadani baylanıştarının tarihınan.- Bişkek, 2002. -228 s.
- Butanayev B. Y. , Butanayeva İ. İ. Ene-Say Kırgızdarı: Folklor cana Tarih .- Bişkek 2002.-228 s.
- Bahruşin S. V. Nauçniye Turudı. -M., 1955, 3 bölüm. – S. 224.
- Ma Vey Sin, Cu Bayan. Hayluntsyhan Kırgızlarının Halk Kültür ve Sanatı//Kırgız tarihi Araştırmaları Topluluğu, Heyluntsyhan Halk Toplulukları Araştırmaları-Harbin: Çin Azınlıklarınının Korkunç Kitabı, Heyluntsyhan Halk Araştırmaları Matbaası 1997. - C.1-6.(13).